

FARAZİ İLLİYET PROBLEMİ

Haluk N. NOMER*

I- Genel Bakış

Sorumluluk hukukunun çetrefilli konularından biri de farazi illiyet problemidir. Farazi illiyet probleminin ortaya çıktığı olaylarda, haksız fiil sorumluluğunun doğumu için aranan şartlar gerçekleşmiştir (hukuka aykırı eylem, zarar, illiyet bağı, kusur veya kusursuz sorumluluk hallerinde sorumluluğu doğuran olay, zarar, illiyet bağı). Buna rağmen, ortada, haksız fiil -veya sorumluluğu doğuran olay- gerçekleşmiş olmasaydı dahi aynı zararın doğmasına yol açacak başka bir sebep (farazi sebep) bulunmaktadır. Böyle bir sebebin varlığının, sorumluluğun doğmasına engel olup olmayacağı hususu, problemin esasını teşkil etmektedir.

Farazi sebep ile zarar arasında tabii illiyet bağı mevcut değildir¹. Zarara, sorumluluğu doğuran olay sebep olmuştur². Buna rağmen, farazi sebebin mevcudiyeti zararın veya tazminatın belirlenmesinde bir rol oynayacak mıdır? Başka bir ifade ile, sorumluluğu doğuran olay gerçekleşmeseydi dahi, başka bir sebepten dolayı zarar gene doğacak idiyse, sorumlu şahıs bu zararı karşılamalı mıdır veya bu durum tazminatın belirlenmesinde dikkate alınmalı mıdır?

Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki, farazi illiyet probleminin, hukuka uygun davranılsaydı dahi, zararın yine meydana gelecek olmasının etkisi problemi ile bir alâkası yoktur ("das Problem des rechtmässigen Alternativverhaltens"). Bu problem, belli bir şekilde davranmak zorunda olan bir kimsenin, hukuka aykırı olarak o şeyi yapmaktan kaçınması halinde, yani ihmalî davranışlar bakımından söz konusu olur. Bu halde de bir faraziye yapılmaktadır, aradaki fark burada önüne geçilen -farazi- bir sebebin bulunmamasıdır³. Mesela bir avukat da-

* İ. Ü. Hukuk Fakültesi Medeni Hukuk Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi.

1. Keller/Syz, 37.

2. Farazi sebebin mevcudiyetinin, gerçek sebeple zarar arasındaki illiyet bağını etkilemeyeceği hususunda bkz. OR-Schnyder, Art. 41, N. 13; Brehm, Art. 41, N. 147; v. Tuhr/Peter, § 13 I, 5 ve 6, 90 vd.

3. Kramer, 301.

va açma süresini veya itiraz etme süresini kaçırmıştır. Avukat aleyhine açılacak tazminat davasında, süre kaçırılmış olmasaydı dahi, davanın kaybedilecek olduğu itirazı dinlenecek midir?⁴ Veya atması gerekli imzayı atmaktan kaçınan kimse aleyhine açılan tazminat davasında, imza atılmış olsaydı dahi istenilen sonucun gerçekleşmesinin mümkün olmadığı itirazı dinlenecek midir?⁵ Aslında burada söz konusu olan, hukuka aykırı nitelikteki ihmali davranışla, zarar arasında illiyet bağının bulunup bulunmadığı problemidir.

Hekimin hastasını gereği gibi aydınlatmadan tıbbi müdahaleye girişmesi ve tıbbi müdahalenin başarısızlıkla sonuçlanmasında ise durum daha farklıdır. Hasta aydınlatılmış olsaydı dahi zarar meydana gelecekti, şeklindeki bir savunma dikkate alınacak mıdır? Hasta aydınlatılmadan yapılan tıbbi müdahale, hukuka aykırıdır. Dolayısıyla, hastanın uğradığı cismani zarar, hukuka aykırı bir müdahalenin sonucudur⁶. Başka bir ifade ile hekimin hukuka aykırı davranışı ile zarar arasında illiyet bağı mevcuttur. Buradaki problem, doğan zararın, hukuka aykırı davranmış olmasına rağmen, zarara yol açan kimse tarafından tazmin edilmesi gerekip gerekmeyeceği problemidir⁷. Böyle bir zararın, ihlâl edilen hukuk normunun koruma amacına dahil olmayacağı savunulabilir⁸.

Farazi illiyet probleminin çözümünde ise ikili bir ayırım yapılmak gerekir.

II- Farazi Sebebin Sorumluluğu Doğuran Olaydan Önce Mevcut Olması Halinde

Zarar verici olay gerçekleşmeseydi zarar gören hangi durumda olacak idiyse, o durum (farazi durum) ile gerçek durum arasındaki fark zararı teşkil eder. Zarar hesabında farazi malvarlığının miktarı belirlenirken, aynı zararı doğurması muhtemel mevcut olaylar da (mevcut farazi sebepler) dikkate alınır.

4. Bkz. BGE 87 II 372.

5. Bkz. BGE 115 II 440.

6. BGE 108 II 59 = Pra. 71, Nr. 122.

7. Kramer, 297-298; BGE 117 Ib 208.

8. Bkz. v. Caemmerer, 30 vd.; Kramer, 298-299; Alman hukukunda, Larenz, 528; Medicus, § 249, N. 111 vd.; Lange, 103 vd.; Esser/Schmidt, § 33 III 2 a, 227 (konu hukuka aykırılık bağı adı altında ele alınmış); Grunsky, doktrinde savunulan görüşlerle aynı sonuca varmakla birlikte, burada farazi illiyet problemine ilişkin özel bir halin söz konusu olduğu görüşündedir, MünchKomm-Grunsky, § 249, Vorbem, N. 87 vd.; Alman Federal Mahkemesi, hekimin bu yöndeki itirazını dinlememektedir. (BGH NJW 1980, 1334; BGHZ, 61, 123). "Farazi rıza"nın sorumluluğu kaldıracağı veya indirim sebebi teşkil edeceği hususunda bkz. BGE 117 Ib 206 vd.; Hekimin gerekli aydınlatmayı yapmamasına benzeyen başka bir olay için bkz. BGE 105 IV 20; Karara konu olan olayda bir minibüs alkollü bir yayanın üzerinden geçmiştir. Minibüs sürücüsü dikkatsiz davranmış olmasaydı dahi kazanın meydana gelip gelmeyeceğinin incelenmesi gerekir. Mükellefiyete aykırılık ile sonuç arasında bir bağ bulunması gerekir (hukuka aykırılık bağı).

Nasıl ki, gerçekten zarara yol açan bir sebebin gelecekte doğurması muhtemel zararlar bugünden tazminat konusu olabilmektedir, - mesela gelecekteki muhtemel gelir kayıpları şimdiden tazminat konusu olabilmektedir (BK 46/I)- sorumluluğu doğuran olaydan önce mevcut bulunan sebeplerin gelecekte, sorumluluğu doğuran olay gerçekleşmeseydi, yol açacakları muhtemel zararlar da zararın hesaplanmasında dikkate alınırlar.

Meselâ, 6 ay daha yaşama şansı bulunan bir kanser hastası, uğradığı bir haksız fiil sonucu ölmüştür. Adamın ölmesinin sebebi haksız fiildir. Haksız fiil, mevcut sebebin önüne geçmiştir (öne geçen illiyet, "überholende Kausalität"). Adamın ölmesinde kanser hastalığının bir rolü olmamıştır. Fakat, haksız fiil vuku bulmasaydı dahi, bu kimse mevcut kanser hastalığı sebebiyle ölecekti. İşte bu durum zararın belirlenmesinde dikkate alınır⁹.

Verdiğimiz örnekte, kanser hastası olan kimse, sorumluluğu doğuran olay gerçekleşmeseydi, 6 ay sonra ölecekti, yani destek yardımı alanlar 6 ay sonra destek yardımından mahrum kalacaklardı. Haksız fiil sonucu, destek yardımı alanlar beklenenden 6 ay önce bu yardımdan mahrum kalmışlardır. O halde haksız fiilin sebep olduğu zarar 6 aylık destek yardımınıdır.

Mevcut sebep, zararın doğumunda veya artmasında rol oynamış olabilir. Bu durumda, artık bir farazi sebepten bahsedilemez. Meselâ haksız fiile maruz kalan ağır kalp hastası bir kimse, bu hastalığının da etkisiyle ölmüştür. Ağır kalp hastalığının yaşama beklentisi üzerindeki etkisi bir farazi illiyet problemidir ve bu durum zararın belirlenmesinde dikkate alınır. Hastalığın zararın doğumundaki etkisinin ise farazi illiyet problemi ile alâkası yoktur ve bu durum tazminat belirlenirken ayrıca dikkate alınır¹⁰.

Mevcut bünyevi rahatsızlıkların dışında şu örneği verebiliriz: Bir kimse kendisini zehirlemiştir. Bir süre sonra bu kimse içtiği zehir sonucu ölecektir. Fakat zehir etkisini henüz göstermeden, bu kimse haksız fiil sonucu ölmüştür. Bu durumda destekten yoksun kalanlar, haksız fiil sorumlusundan, ancak zehrin etkisini göstereceği ana kadarki zararlarını talep edebilirler.

9. Burada öne geçen illiyet probleminin söz konusu olduğu ve zararın belirlenmesi safhasını ilgilendirdiği hususunda bkz. Oftinger/Stark, § 3, N. 102; § 6, N. 11, 11a; Schaer'e göre de, bünyedeki rahatsızlığın zararı doğurmaya elverişli olması, farazi illiyet bahsinde ele alınmalıdır (Aynı yönde, Weber, 75). Farazi illiyet problemi, tazminata konu olabilecek zararın tesbiti ile alâkalı bir problemidir (Schaer, n. 349), tazminatın belirlenmesi safhası ile değil (Schaer, n. 350); Keller'e göre de, kaza meydana gelmeseydi dahi, mevcut bir sebep dolayısıyla, aynı zarara zarar gören uğrayacak idiyse, sorumlu sorumluluktan kurtulur. Bu durum tazminatın değil, zararın hesabında dikkate alınır (Keller, A, 129).

10. BGE 113 II 94; ZBJV 105, 218.

Buna mukabil bu zehir üçüncü bir kişi tarafından mağdura verilmiş olsaydı, durum değişirdi. Bu halde de haksız fiil gerçekleşmiş olmasaydı dahi, zarar yine meydana gelecekti, fakat bu takdirde destekten yoksun kalanlar, zehri veren kişiyi zarardan sorumlu tutabileceklerdi. Öne geçen sebep dolayısıyla destekten yoksun kalan kişiler bu imkândan mahrum kalmışlardır¹¹. Destekten yoksun kalanlar, öne geçen olay olmasaydı, zehri veren kişiden almaları muhtemel tazminatı haksız fiil sorumlusundan talep edebilirler.

Diğer bir örnek de şudur: Bir hayvan hastalanmıştır. Ölecektir. Fakat hayvanın hastalık sonucu ölmesinden önce, bir kimse haksız fiil sonucu hayvanı öldürmüştür. Zarar belirlenirken hayvanın öldürücü bir hastalığa yakalanmış olması dikkate alınır. Ancak bunun farazi illiyet problemi ile alâkası yoktur. Hayvanın öldürücü bir hastalığa yakalanmış olması, onun değerini azaltmıştır. Zarar, hayvanın haksız fiilin işlendiği sıradaki değerine göre belirlenir¹². Yıkılmaya yüz tutmuş (maili inhidam) bir binanın, haksız fiil sonucu yıkılması halinde de durum aynıdır. Zarar hesaplanırken, binanın değeri, içinde bulunduğu duruma göre belirlenir¹³. Bunun farazi illiyet problemi ile alâkası yoktur. Ancak bina kirada ise, evin yıkılmaya yüz tutmuş olması farazi sebep olarak dikkate alınır ve gelir kaybından doğan zarar, evin muhtemelen yıkılacağı ana göre hesap edilir.

Bir kimsenin belli bir yöndeki mevcut iradesi de mevcut farazi sebeplere eş tutulabilir. Aşağıdaki örnekler buna ilişkindir.

Bir kimse, malvarlığından çıkarmayı planladığı bir şeyin kaybından dolayı tazminat talebinde bulunamamalıdır¹⁴. Meselâ, bir kimse imha edilmek üzere ayrılmış şarabı içmiştir veya yıkılması planlanan bir evi yıkmıştır. Bu örneklerde, şarabın veya evin sahibinin zarara uğradığından bahsedilemez¹⁵.

11. İlliyet bağı mevcut olmadığından, zehri veren kimse sorumlu tutulamaz. Bkz. Keller/Gabi-Bolliger, 23 (Farklı şekilde, ilk bası 1985, 23); Kramer, 304; Brehm, Art. 41, N. 147.

12. v. Tuhr/Peter, § 13 I 6, 93.

13. Yarg. 4 HD, 12.4.1988, 621/3740 (Karahasan, 601).

14. Esser/Schmidt, 6. Bası, 1984, § 31 II 1 b, 479.

15. Yıkımın planlandığı ana kadarki yararlanma zararlarının talep edilebileceği hususunda bkz. Oftinger/Stark, I, § 6, dn. 14; v. Tuhr'a göre, yıkımı planlanan şeyin değeri tazminat olarak talep edilebilmelidir (v. Tuhr, Allg. Teil, § 18, dn. 35b; v. Tuhr/Peter, § 15 V, 119-120); Alman İmparatorluk Mahkemesinin 1902 yılında verdiği eski bir kararına konu olan olayda, yangına karşı sigortalı olmuş olan bir binanın sahibi, evin yıkılması ve yerine yeni bir binanın yapılması için bir anlaşma imzalamıştır. Bunun hemen akabinde bina yanmıştır. Sigortacı, binanın yangının başladığı andaki değerini tazmin etmelidir (Seuffert's Archiv für Entscheidungen der obersten Gerichte, 59. Band, 402);

Yargıtay'a göre, hasar gören yapı, eğer maliki tarafından yerine başka bir yapı yapılmak üzere yıkılacak idiyse, haksız fiil sonucu gerçekleşen azalmanın zarar olarak kabulü düşünülemez [Yarg. 4. HD, 16.2.1965, 2091/807 (Karahasan, 630); Bu karar ayrıca YKD 1983/1, 46'da yer alan kararda da zikredilmiştir. Aksi yönde, Yarg. 4. HD, 14.11.1989, 10128/8758 (Karahasan, 660).

Borca aykırılığa ilişkin benzer bir örnek de şudur: Tadil edilecek binadan çıkan kiracıdan, kiralanan yerin iyi kullanılmamasından dolayı tazminat talebinde bulunulamaz; Bkz. BGHZ 77, 303; Fakat kararda, sözleşmede yer alan tamir mükellefiyetine ilişkin hükmün yorumundan, kiralayana kiracı tarafından bir miktar paranın verilmesi gerektiği sonucuna varılmıştır (305).

Adam ölmesi halinde matem elbisesi için yapılan masrafların OR 45/I (BK 45/I) uyarınca talep edilebileceği kabul edilmektedir. Aile fertleri matem elbisesine benzer bir elbiseyi ölüm olayı olmasaydı da zaten alacak idiyseler, o takdirde onların yaptıkları masraf sebebiyle zarara uğradıklarından bahsedilemez¹⁶.

Farazi sebebin zararı doğurma ihtimalinin çok yüksek olması gerekir. Bu bir ispat problemidir. Eğer sorumluluğu doğuran olay olmasaydı, zararın yine de gerçekleşecek olması ihtimal dahilinde olmakla birlikte, kesin olarak ispatlanmıyorsa, hâkim zararın varlığını kabul etmekle birlikte hal ve mevkiin icabı uygun bir indirim gidebilmelidir (BK 43/I).

Meselâ, Federal Mahkemenin bir kararına konu olan olayda, sun'î olarak yaratılan çığ zarara yol açmıştır. Davalı, sun'î olarak çığ düşürülmeseydi dahi, gene çığ düşecek ve aynı zarara yol açacaktı, şeklinde bir savunmada bulunmuştur. Federal Mahkeme bu savunmayı reddetmiştir. Federal Mahkemeye göre, zarar verici olay olmasaydı dahi, zararın yine de doğacak olması ihtimalinin yüksek olması gerekir. Soyut bir tehlikenin varlığı yeterli değildir¹⁷.

III- Farazi Sebebin Sorumluluğu Doğuran Olaydan Sonra Ortaya Çıkması Halinde

Tazminat alacağı, zararın meydana gelmesi ile birlikte doğar ve zarar miktarı belirlenirken, zararın doğduğu an esas alınır¹⁸. Durum böyle olunca, ilk bakışta şu sonuca varılacaktır: Zararın meydana gelmesinden sonraki olayların tazminat alacağına bir etkisi yoktur. Bir kere doğan alacak, sonradan meydana gelen bir olay (farazi sebep) dolayısıyla ortadan kalkmaz¹⁹. Başka bir ifade ile, sorumlu şahıs, sorumluluğu doğuran olayın sebep olduğu zarardan, sonradan ortaya çıkan farazi sebebe (saklı sebep, "Reserveursache") rağmen sorumlu olmalıdır²⁰.

16. Bu durumun indirim sebebi teşkil edeceği yolunda, BGE 113 II 339; Oftinger, 229, dn. 345 (Krş. Oftinger/Stark, § 6, N. 252).

17. BGE 96 II 178-179; Bu kararın farazi illiyet, daha doğrusu öne geçen sebep problemi ile ilgili olduğu hususunda, Weber, 76, dn. 15; Kramer, 301.

18. Yargıtay uygulaması bu yöndedir. Meselâ bkz. Yarg. 4. HD, 2.4.1984, 2713/3298 (Uygur, 394); Yarg. 4. HD, 19.11.1979, 10740/12706 (Karahasan, 730).

19. Bkz. aşağıda dn. 23.

20. Farazi sebebin varlığının sorumluluğu kaldırmayacağı hususunda bkz. v. Tuhr/Peter, § 13 I 6, 92; Brehm, Art. 41, N. 149; v. Bühren, 72 vd.; Becker, Art. 41, N. 14; Oser/Schönenberger, Art. 41, N. 90; Weber, 77; Zararın doğduğu anda kendini belli etmemiş farazi sebebin zararın belirlenmesinde etkisi yoktur; Aynı yönde, Oftinger/Stark, § 6, N. 12b; Sonraki farazi sebebin dikkate alınması gerektiği yönünde, Kramer, 303 vd.;

Fakat örnekleri yakından incelediğimizde, farklı bir çözüme varmak ihtiyacı doğmaktadır. Meselâ bir kimse, haksız fiille bir evin camlarını kırmıştır. Haksız fiilin işlenmesinden hemen sonra meydana gelen deprem sonucu o civardaki bütün evlerin camları kırılmıştır. Veya bir kimse diğerinin evini yıkmış, daha sonra şehir bombalanmış ve civarda sağlam ev kalmamıştır. Evi yıkılan kimse, buna rağmen, evi yıkandan tazminat talep edebilmeli midir?

Tazminat mükellefiyetinin gayesi, zarar görenin zararının telâfi edilmesidir²¹. Amaç, zarar vereni cezalandırmak değildir. Ödenecek tazminat zarar görenin zenginleşmesine yol açmamalıdır. Yani, zarar gören, zarar verici olay olmasaydı içinde bulunacağı durumdan daha elverişli bir duruma getirilmemelidir. Zarar gören, iyi ki zarara uğradım, diyememelidir. Haksız fiil sorumluluğunu ihdâs eden normun koruma amacı bununla sınırlıdır²². Dolayısıyla depremden bir dakika önce camı kırılan kimse veya şehrin bombalanmasından bir gün önce evi yıkılan kimse, camı kıran veya evi yıkandan tazminat talebinde bulunamamalıdır²³.

Eğer sonradan ortaya çıkan farazi sebebin, sorumluluğu doğuran olay olmasaydı dahi, zararı meydana getireceği ihtimal dahilinde olmakla beraber, kesin olarak ispatlanamıyorsa, gene hâkim hâl ve mevkiin icabı uygun bir indirim gidebilmelidir (BK 43/I).

Sonradan ortaya çıkan farazi sebep dolayısıyla başka bir kimse sorumlu tutulabilecek idiyse, o takdirde farazi sebebin mevcudiyeti sorumluluğu ortadan kaldırmaz²⁴. Meselâ, bir kimse havaalanına giderken trafik kazası sonucu ölmüştür. Bu kimsenin bineceği uçak da düşmüş ve kurtulan olmamıştır. Bu kimse

Fark teorisine göre zarar belirlenirken hüküm anının esas alınacağı kabul edildiğinde, farazi sebeplerin de kural olarak dikkate alınması gerekecektir. Sorumluluğu doğuran olay gerçekleşmeseydi dahi farazi sebep dolayısıyla malvarlığında eksilme gene de meydana gelecekti. O halde farazi malvarlığı ile gerçek malvarlığı arasında fark bulunmamaktadır. Bkz. Larenz, 524; Lange, 179; Esser/Schmidt, § 33 IV 1, 229.

21. Oğuzman/Öz, 548; Eren, 27, 348; Tandoğan, 315.

22. Bkz. v. Caemmerer, 14 vd.; Oftinger, 125; Buradaki problemin, illiyet bağı probleminden ziyade, bir zararın sorumlu şahıs tarafından tazmin edilmesi gerekip gerekmediği probleminden ("Zurechnungsfrage") ibaret olduğu hususunda bkz. Staudinger-Medicus, § 249, N. 98; MünchKomm-Grünsky, § 249, Vorbem. N. 79.

23. Bu hallerde öne geçen sebebin failini sorumlu tutmamak gerekmele birlikte, bu çözümün hukuki açıdan tam da tatminkâr olmadığı yolunda, v. Büren, 73; Oftinger'e göre, kasden camı kıran kimse sorumluluktan kurtulmamalıdır (125).

Savunulan diğer bir görüşe göre ise, şeye gelen zararlarda, doğrudan şeyin kendisine gelen zararlar her halükârda tazmin edilmelidirler (Larenz, 525); Zarar verici olayın gerçekleşmesiyle birlikte doğan alacak zarara uğrayan şeyin yerine geçmiştir. Bu alacak sonradan meydana gelen olaylar sebebiyle ortadan kalkmaz. Doğrudan şeyin kendisine gelen zararlar ile diğer zararlar arasında yapılan bu ayırımın kanunda öngörülmüş olmadığı hususunda bkz. MünchKomm-Grünsky, § 249, Vorbem. N. 81; Lange, 183 vd.; Esser/Schmidt, § 33 IV 1 a, 230.

24. v. Caemmerer, 21; v. Büren, 73; Lange, Schadensersatz, 192; Staud-Medicus, § 249, N. 100; MünchKomm-Grünsky, § 249, Vorbem. 84; Esser/Schmidt, § 33 IV 1 b, 230.

trafik kazası sonucu ölmüş olmasaydı dahi, bineceği uçak düşecek ve gene bu kimse ölecekti. Buna rağmen, trafik kazasından sorumlu olan kimse, destekten mahrum kalanların uğradıkları zararı tazmin etmelidir²⁵. Zira, bu kimseler, ölüme yol açan olay neticesi, saklı sebep dolayısıyla alabilecekleri tazminattan mahrum kalmışlardır²⁶. Aksi çözüm benimsendiğinde, destekten yoksun kalanların zararı tazmin edilmeden kalmış olurdu.

IV- Sonuç

Sonuç olarak, sorumluluğu doğuran olay gerçekleşmeseydi dahi aynı zararın doğmasına yol açacak olaylar (farazi sebepler), -bunlar ister sorumluluğu doğuran olaydan önce, ister sonra gerçekleşmiş olsunlar-, zararın belirlenmesi safhasında dikkate alınmalıdırlar. Farazi sebeplerin yol açması muhtemel zarar miktarı tazmini gereken zarar miktarından düşülmelidir, meğer ki zarara farazi sebep yol açmış olsaydı, bu sebepten dolayı muhtemelen başkaları sorumlu tutulabilecek olsun. Bu takdirde, gerçekte zarara yol açan olay dolayısıyla sorumlu olan kimse sorumluluktan kurtulamaz, farazi sebep dolayısıyla sorumlu olması muhtemel kimselere düşecek muhtemel tazminat miktarını zarar görene ödemekle mükelleftir.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

- BECKER, H.**, Kommentar zum Schweizerischen Zivilgesetzbuch, Band VI: Obligationenrecht, I. Abteilung: Allgemeine Bestimmungen, Art. 1-183, Bern 1941.
- BREHM, Roland**, Berner Kommentar zum schweizerischen Privatrecht, Band VI: Obligationenrecht, 1. Abteilung: Allgemeine Bestimmungen, 3. Teilband, 1. Unterteilband: Die Entstehung durch unerlaubte Handlungen, Kommentar zu Art. 41-46 OR, Bern 1990.
- von BÜREN, Bruno**, Schweizerisches Obligationenrecht, Allgemeiner Teil, Zürich 1964.
- von CAEMMERER, Ernst**, Das Problem der überholenden Kausalität im Schadenersatzrecht, Karlsruhe 1962.
- EREN, Fikret**, Borçlar Hukuku Genel Hükümler, Cilt II, 5. Bası (tıpkı basım), İstanbul 1994.
- ESSER, Josef / SCHMIDT, Eike**, Schuldrecht, Band I: Allgemeiner Teil, Teilband 2: Durchführungshindernisse und Vertragshaftung, Schadensausgleich und Mehrseitigkeit beim Schuldverhältnis, 7., völlig neubearbeitete Auflage, Heidelberg 1993.

25. v. Tuhr/Peter, § 13, 92, dn. 29.

26. Kramer, 303; Esser/Schmidt, § 33 IV 1 b, 231.

- KARAHASAN, Mustafa Reşit**, Türk Borçlar Hukuku Genel Hükümler, 2. Cilt, İstanbul 1992.
- KELLER, Alfred**, Haftpflicht im Privatrecht, Band I, fünfte, vollständig überarbeitete und ergänzte Auflage, Bern 1993.
- KELLER, Max / GABI-BOLLIGER, Sonja**, Das Schweizerische Schuldrecht, Band II: Haftpflichtrecht, Zweite, korrigierte Auflage, Basel u. Frankfurt am Main 1988.
- KELLER, Max / SYZ, Carole**, Haftpflichtrecht, Ein Grundriss in Schemen und Tabellen, 3. vollständig überarbeitete und ergänzte Auflage, Zürich 1990.
- Kommentar zum schweizerischen Privatrecht**, Obligationenrecht I, Art. 1^o529 OR, Basel 1992, Herausgegeben von Heinrich Honsel, Nedim Peter Vogt, Wolfgang Wiegand (Kısaltması: OR-yazar adı).
- KRAMER, Ernst A.**, Die Kausalität im Haftpflichtrecht: Neue Tendenzen in Theorie und Praxis, ZBJV 123 (1987).
- LANGE, Hermann**, Schadensersatz, 2. neubearbeitete Auflage, Tübingen 1990.
- LARENZ, Karl**, Lehrbuch des Schuldrechts, Erster Band: Allgemeiner Teil, Vierzehnte, neubearbeitete Auflage, München 1987.
- MEDICUS, Dieter** in J. von Staudingers Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch mit Einführungsgesetz und Nebengesetzen, 12., neubearbeitete Auflage, Zweites Buch: Recht der Schuldverhältnisse § 243-254, Berlin 1983.
- Münchener Kommentar** zum Bürgerlichen Gesetzbuch, Band 2: Schuldrecht, Allgemeiner Teil (§§ 241-432), 3. Auflage, München 1994.
- OFTINGER, Karl**, Schweizerisches Haftpflichtrecht, Erster Band: Allgemeiner Teil, Vierte, überarbeitete und vermehrte Auflage, Zürich 1975.
- OFTINGER, Karl / STARK, Emil, W.**, Schweizerisches Haftpflichtrecht von Karl Oftinger, Erster Band: Allgemeiner Teil, 5. Auflage, vollständig überarbeitet und ergänzt von Emil W. Stark, Zürich 1995.
- OĞUZMAN, M. Kemal - ÖZ, M. Turgut**, Borçlar Hukuku Genel Hükümler, İstanbul 1995.
- OSER, Hugo / SCHÖNENBERGER, Wilhelm**, Kommentar zum Schweizerischen Zivilgesetzbuch, V. Band: Obligationenrecht, Erster Halbband: Art. 1-183, zweite umgearbeitete Auflage, Zürich 1929.
- SCHAER, Roland**, Grundzüge des Zusammenwirkens von Schadenausgleichssystemen, Basel, Frankfurt am Main 1984.
- TANDOĞAN, Halûk**, Türk Mes'uliyet Hukuku, Akit Dışı ve Akdî Mes'uliyet, Ankara 1961.
- von TUHR, Andreas**, Der Allgemeine Teil des Deutschen Bürgerlichen Rechts, Erster Band: Allgemeine Lehren und Personenrecht, Berlin 1957, Unveränderter Nachdruck der 1910 erschienenen ersten Auflage.
- von TUHR, Andreas / PETER, Hans**, Allgemeiner Teil des Schweizerischen Obligationenrechts, Erster Band, Dritte Auflage, Zürich 1979.
- Uygur, Turgut**, Açıklamalı-İçtihatlı Borçlar Kanunu, Genel Hükümler, Birinci Cilt, Ankara 1990.
- WEBER, SStephan**, Zurechnungs- und Berechnungsprobleme bei der konstitutionellen Prädisposition, SJZ 85 (1989), 73 vd.